

Stibe – berättelsen om en märkesfirma som satt sin prägel på Uppsala

Aret är 1951. Stig och Bertil, ett par metallarbetare i 50-årsåldern, har bestämt sig för att starta eget. De ägnar dagar och nätter åt att göra om källaren i en villa i Fålhagen till maskinhall. De gjuter bland annat in ett 1,5 meter djupt fundament för att klara tyngden från en friktionspress med 60 tons tryckkraft. Det är så historien om Stibe börjar. En historia som spänner över fyra årtionden, tusentals medaljer och ett sönderklämt pekfinger.

På 1950-talet fanns tre dominerande aktörer inom den svenska medaljtillverkarbranschen – en statlig och två privata. Den statliga var Mynt- och justeringsverket (MJV) på Kungsholmen i Stockholm. Den största privata aktören, Sporrong, hade också sin tillverkning på Kungsholmen, men hade påbörjat en utflyttning till Norrtälje.¹ Sporrongs främste konkurrent på den privata marknaden var Lagerströms fabriksaktiebolag på Lilla Essingen i Stockholm, ett relativt ungt bolag som etablerats i slutet av 1930-talet, expanderat snabbt och i mitten av 1950-talet flyttat sin fabrik till Mjölby.²

Utöver Sporrong och Lagerströms fanns ytterligare en handfull tillverkare som hade en rikstäckande marknad med beställare över hela landet.³ Dessutom fanns minst ett tjugotal

små och medelstora tillverkare med lokalt eller regionalt avgränsade kundkretsar. De flesta företag i branschen tillverkade inte bara medaljer och plaketter, utan även en rad närbesläktade varor såsom nålmärken, firmaemblem, polletter och knappar. Utländska medaljtillverkare med beställare på den svenska marknaden hade endast mycket små marknadsandelar.

Medaljen som socialt fenomen hade ännu i början av 1950-talet förhållandevis stor vikt. Den gav status, stolthet och tillhörighetskänsla åt den som bar dem. Det var en tid då många myndigheter, föreningar och företag inom alla sektorer och branscher, kanske framför allt militären och idrottsrörelsen, lade stor energi och stora resurser på att beställa belönings- och förtjänstmedaljer. Kunderna var ofta själva djupt delaktiga i att komponera motivkompositioner och inskrifter i nära dialog med formgivaren/tillverkaren. Allt detta skulle förändras drastiskt under de kommande årtiondena, men i början av 1950-talet var beställda medaljer fortfarande den största inkomstkällan för svenska medaljtillverkare. Många stora producenter gav även ut medaljer på eget förlag, framför allt standardplaketter och standardmedaljer för små idrottsföreningar som inte hade råd att ta fram medaljer på beställning. Det fanns också medaljtillverkare som var specialiserade på särskilda marknadsnischer, till exempel på att tillverka ordenstecken eller gjuta konstmedaljer.⁴ Så såg medaljtillverkarbranschen ut när Märkesfirman Stibe i Uppsala äntrade scenen år 1951.

¹ Metallfabriksaktiebolaget C.C. Sporrong & Co:s fabrik på Igeldammsgatan i Stockholm hade varit i drift sedan 1898, men tillverkningen flyttades gradvis under åren 1950-1964 till nyare industrilokaler i Norrtälje. Bolagets huvudkontor och butikslokaler låg emellertid kvar på Kungsgatan i centrala Stockholm där de legat sedan 1919. (Simonsson 1942, sid 50ff; Norrtälje tidning, 1962-03-20; Wisehn 2012, sid 124ff).

² Flytten till Mjölby inleddes 1947 och fullbordades i mitten av 1950-talet, Lagerström behöll huvudkontoret på Lilla Essingen i Stockholm ända fram till 1960-talet (Handelskalendern, olika årgångar; DN 1973-04-10, sid 35).

³ Här kan nämnas CG Hallberg (grundat 1860), Alois Ritter (1919) och Westins ateljé (1921), alla tre baserade i Stockholm men med kunder över hela landet. Hallbergs var förvisso ett större företag än Sporrong och Lager-

ströms, både till omsättning och personalstorlek, men sett till medaljtillverkning så hade Sporrong och Lagerströms större marknadsandelar.

⁴ Hov- och ordensjuvelerarfirman Carl Fredrik Carlman var från 1875 till 1988 ensam leverantör av ordenstecken till Kungl. Maj:t (Kgl Hovstaternas webb, www.kungahuset.se, avläst 30 december 2018). Herman Bergmans konstgjuteri i Stockholm, grundat 1895, gjöt medaljer åt Carl Milles, Bror Hjort och andra stora konstnärer.

Ett par metallare startar eget

Märkesfirman Stibe bildades av metallarbetarna Bertil Andersson och Stig Lundqvist som varit kollegor på Lagerströms. Företagsnamnet är sammansatt av de båda grundarnas förnamn. Enligt Bertil Anderssons barnbarn Ola och Mats Hedberg var det deras far Wolger Hedberg, Bertil Anderssons svärson, som kom med idén till namnet.⁵

Bertil Andersson var vid detta tillfälle redan 54 år gammal och en erfaren yrkesman. Han hade arbetat över 30 år på Nymans verkstäder i Uppsala, från början av 1910-talet till 1940-talet, mot slutet som precisionssvarvare.⁶ Därefter hade han arbetat sju år på Lagerströms, först som verktygsmakare vid fabriken på Lilla Essingen i Stockholm och sedan som verkmästare vid fabriken i Mjölby. Det var på Lagerströms han fick lära sig om tillverkning av medaljer och märken.

I en intervju i UNT i december 1951 säger Bertil Andersson att målet var att ta upp konkurrensen med Lagerströms och Sporrang, "som hittills varit ensamma i landet i sin bransch".⁷

Det nybildade bolaget flyttade in i Bertil Anderssons bostad på Furugatan 4 i stadsdelen Fålhagen. Verkstaden/maskinhallen inrymdes i källaren till Bertils och hans fru Signes bostadshus. Helt problemfritt var det inte att göra om en vanlig villa till fabrik. Det tog närmare ett år av förberedelser. Den största maskinen var friktionspressen, där medaljerna och märkena präglades under upp till 60 tons tryck. Maskinen i sig vägde två ton och för att kunna ha den igång utan att riskera sättningar i grunden var man tvungen att gräva ett 1,5 meter djupt fundament med en vikt på inte mindre än 21 ton. Svarv, borrar, såg-, gravyr- och slipmaskin ingick också i utrustningen, liksom en excenterpress där medaljer och märken efter prägling skars ut i rätt format. Precisionsverktygen som behövdes för finslipning och fulländning tillverkade verktygsmakaren Bertil Andersson själv.⁸

Mats Hedberg minns friktionspressen från när han och några skolkamrater hade kommit på besök i morfar Bertils verkstad. För att imponera

på barnen och visa dem hur kraftfull maskinen var hade han lagt in ett hårstrå mellan ett par metallskivor, spänt fast det i friktionspressen och sedan kört igen den med full kraft.⁹

– Vi gapade som fågelholkar när han tog ut metallskivorna och visade att hårstrået satt spår i dem, berättar Mats Hedberg.

Stig Lundqvist lämnar Stibe

Trots omfattande grundinvesteringar och otaliga timmars förberedelser lämnade Stig Lundqvist företaget redan ett år efter grundandet. I januari 1953 anmälades Bertil Andersson till Uppsalas Handelsregister som ensam ägare.¹⁰ Anledningen till att Stibegrundarna och Lagerströmskollegorna Bertil och Stig gick skilda vägar verkar ha fallit i glömska, men Bertils barnbarn, bröderna Ola och Mats Hedberg, som vid den här tiden endast var sju respektive fem år gamla, tycker sig minnas senare återberättade historier om att det uppstått split grundarna emellan.

Stibe utvecklades till ett familjeföretag. Bertil Anderssons fru Signe kontrollräknade märkena och paketerade dem för leverans. Deras dotter Kerstin Hedberg skötte bokföringen och svärsonen Wolger Hedberg brukade rycka in som en extra hand när orderingången var hög och sysslorna hopade sig. Kerstins och Wolgers äldste son Ola Hedberg har själv högst påtagliga minnen från tiden då Stibes verkstad var inrymd i hans morfars källare på Furugatan 4. Han brukade under tonåren jobba extra för sin morfar på somrar och jullov. Dagen före julafton 1962 satt han, då endast 16 år gammal, som så många gånger förr vid excenterpressen och stansade ut märken i olika formpressar. Han fick höger pekfinger i kläm och det bär än idag tydliga spår av olyckan.¹¹

⁹ Intervju med Ola och Mats Hedberg, Uppsala 27 april 2018.

¹⁰ Notis i UNT, 1953-01-07. Det råder viss osäkerhet vad gäller tidpunkten för Stig Lundqvists utträde ur bolaget. Notisen i UNT om anmälan till Handelsregistret 1953 strider mot en uppgift hämtad ur Swedacs register över namnstämplat för ädelmetallarbeten, som säger att namnstämpeln 'STIBE' först 1956 skrevs om från Märkesfirman Stibe Andersson & Lundqvist till Märkesfirman Stibe Bertil Andersson. Här bedömer jag att 1953 är det korrekta året och att årtalsuppgiften 1956 i namnstämpelregistret sannolikt beror på att inrapporteringen av bolagets namnbyte till Statens Provvningsanstalt av olika skäl blivit fördröjd.

¹¹ Intervju med Ola och Mats Hedberg, Uppsala 27 april 2018.

⁵ Intervju med Ola och Mats Hedberg, Uppsala 27 april 2018.

⁶ Nymans verkstäder var under åren då Bertil Andersson arbetade där en av Sveriges ledande cykeltillverkare.

⁷ UNT, 1951-12-14.

⁸ UNT, 1951-12-14.

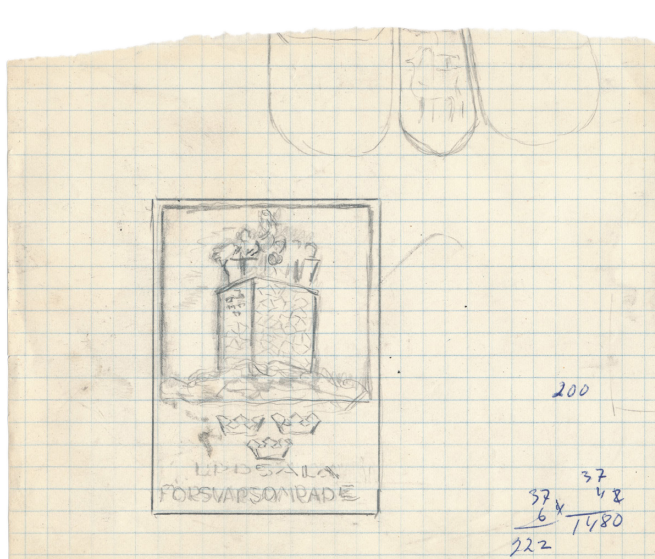

Bild 1-5. Skisser till medaljer, märken och plaketter. Ur Ingvar Nilssons arkiv.

Bild 6. Ingvar Nilssons far Nils Nilsson (till höger) och Bertil Andersson med förstoringsglasögon, troligen i slutet av 1960-talet (då Ingvar Nilsson tagit över Stibe).

Olsson och Nilsson tar över

När Bertil Andersson år 1963 fyllde 67 bestämde han sig för att sälja bolaget och gå i pension. Han sålde till finmekanikern Per Olsson och gravören Ingvar Nilsson.

Per Olsson (1936-2014) hade tidigare arbetat med justering och underhåll av tekniska och vetenskapliga instrument på Institutionen för medicinsk biokemi vid Uppsala universitet. Hans uppgift i Stibe blev framför allt att sköta maskinerna.¹²

Ingvar Nilsson (1931-2016) hade börjat sin yrkesbana 1946 som lärling hos gravören Göte Jonsson vid Hovjuvelerare Fritz Olssons i Luleå, där han under fem år fick lära sig gravörsyrket.¹³ Därefter arbetade han under några år i början av 1950-talet som gravör på guldsmedsfirmor i Skara och Enköping. I 25-årsåldern flyttade han till Uppsala där han först fick anställning hos juvelerare Hellsten och sedan hos hovjuvelerare Markström.¹⁴

Med ägarbytet följde också ett adressbyte, alla maskiner och inventarier flyttades till en

nyinrättad verkstad i källaren till Per Olssons hus på Berthågavägen 18 i Uppsalas västligaste utkanter.

Bara ett eller ett par år senare lämnade Per Olsson bolaget och överlät sin andel på Ingvar Nilsson. Verkstaden flyttade då några hundra meter ner längs gatan, till en nedlagd speceriaffär på Berthågavägen 1.

Det är inte helt klarlagt varför Olsson lämnade Stibe efter så kort tid. Elsie Nilsson, som var gift med Ingvar Nilsson under åren då han drev Stibe, har inget minne av någon konflikt. Enligt henne skildes de båda kompanjonerna som vänner, hon tror snarare det handlade om olika visioner och ambitionsnivåer.¹⁵

– Som jag minns det ville Pelle [Per Olsson] behålla sitt jobb på universitetet och sköta Stibe som ett fritidsprojekt. Ingvar ville satsa mer, han började jobba heltid direkt, berättar Elsie Nilsson.

Några år efter flytten till Berthågavägen 1 fick Ingvar Nilsson besked att det huset skulle rivras för att ge plats åt riksväg 55. Då lät Ingvar Nilsson uppföra en verkstadsbyggnad på tomten till sin bostad på Berthågavägen 10.

Företaget växer

Stibe växte under Ingvar Nilssons ledning. Han anställde ett par unga medarbetare som blev hans lärlingar, Leif Ekström från Vänge var 17 när han började 1967 och Stefan Carlsson från Storvreta var 15 när han började 1971.¹⁶

– Jag träffade Ingvar första gången på hösten-vintern '66/67. Då hade jag jobbat knappt ett halvår som guldsmedslärling på Markströms. Jag började där direkt efter skolan och ett av mina jobb var att åka med silvret och få det stämplat på 'Kontrollen', som på den tiden låg vid Gamla Torget, berättar Leif Ekström.¹⁷

Stegvis skolade Ingvar Nilsson in sina unga adepter i medalj- och märkestillverkningens många hantverkssysslor. De fick lära sig att hantera gravyrmaskinen, skruv- och exenterpressarna, lövsågen, bandslipen, förgyllnings- och försilvringsbaden, varmluftspistolen, lödkolven, gasolvärmaren och ultraljudstvännen. De lärde sig också om bolagets affärer.

¹² Intervju med Inga-Lill Ekberg, Öregrund 7 oktober 2018.

¹³ Betygskopia från Fritz Olsson, Luleå, 1951-03-01; ur Ingvar Nilssons arkiv.

¹⁴ Ingvar Nilsson tilldelades 1952 gesällbrev inom gravörsyrket. År 1972 fick han mästarbrev inom såväl gravörs- som guldsmedsyrket. Dokument och uppgifter hämtade ur Ingvar Nilssons arkiv.

¹⁵ Intervju med Elsie Nilsson, 7 oktober 2018.

¹⁶ Intervjuer med Stefan Carlsson, 26 mars 2018, respektive Leif Ekström, 29 september 2018.

¹⁷ 'Kontrollen' kallades lokalen där en justeringsman på uppdrag av Mynt- och justeringsverket kontrollstämplade silvret. Intervju med Leif Ekström, 29 september 2018.

Stefan Carlsson som kom direkt från grundskolan fick till en början mest göra okvalificerade rutinsysslor. Han minns särskilt alla vändor vid lövsågen.

– Efter att medaljerna och märkena pressats skulle konturerna fixas till i lövsågen, ett oerhört enformigt jobb. Om man skulle lägga ihop alla små kanter och kurvor jag sågat skulle det bli många varv runt jorden, skrattar Stefan.¹⁸

I augusti 1971 förvärvade Ingvar Nilsson verktyg, inklusive 169 medalj-, plakett- och klubbmärkesstansar med åtföljande kundregister, från medalj- och märkesfirman O.B. Öhquist i Sundsvall då denna lade ned delar av sin verksamhet.¹⁹ Stibes kundstock utökades i och med detta förvärv med ett stort antal medalj- och märkesbeställare i Västernorrland och Mellansverige. Bolaget fick också en tätare koppling till Stockholmsföretaget Svenska Emalarbeten, som i allt större utsträckning anlätade Stibe som underleverantör.²⁰

Ingvar Nilsson var en mångsysslare och entreprenör som ständigt hade flera olika affärsprojekt i sikte. Han startade 1965 företaget Nilsson Guld & Metall som han drev vid sidan av Stibe för att åta sig uppdrag som låg utanför Stibes ramar.²¹ Dit hörde till exempel att smida examensringar, snida gevärskolvar och handgravera sigillstämplar. Till hans mest anmärkningsvärda uppdrag hör en sigillstämpel åt drottning Silvia, baserad på drottningens monogram med spegelvända 'S' som ritats av guldsmeden och designikonen Sigurd Persson (formgivaren bakom gamla femkronan).

Medaljgravörerna Söderkvist och Palik

Medaljtillverkning var ett tidskrävande och komplext hantverk. Det var svårt för små företag som Stibe att hålla sig med utrustning och specialistkunskaper inom alla nödvändiga områden. Företaget anlätade därför underleverantörer, bland annat stålgravörerna Stig Söderkvist och Adolf Palik för graveringen av präglingsstamparna.

Stig Söderkvist (1935-2009) var diplomerad

Bild 7. Ingvar Nilsson i Stibes verkstad, troligen tidigt 1970-tal.

gravörmästare och tredje generationens ägare till Alfred Söderkvists skylt- och stämpelfabrik i Horndal i Dalarna.²² Adolf Palik (1927-1984) kom från Sudettyskland till Sverige i slutet av 1940-talet och var trots sin unga ålder redan utbildad gravör med mästarbrev. Palik fick jobb på Alfred Söderkvists skylt- och stämpelfabrik i Horndal och fortsatte sedan till Lagerströms i Mjölby (1949-1952) och Sporrongs i Norrtälje (1952-1957) för att slutligen grunda den egna firman Vallentuna Gravyrateljé.²³

Palik och Söderkvist fortsatte att arbeta åt Stibe även efter att Ingvar Nilsson lämnat företaget, Palik fram till sin död 1984 och Söderkvist ända fram till Stibes konkurs i början av 1990-talet.²⁴ De flesta av de medaljer som Palik och Söderkvist graverat åt Stibe saknar gravörsignaturer. Kanske beror det på att man inte tyckte att gravyrarbetena nådde en sådan konstnärlig verkshöjd att signering var motiverat, kanske har det sin förklaring i att konstnärskapet bakom medaljerna var delat. Det var oftast Ingvar Nilsson, eller senare Leif Ekström, som ritade förlagorna.

Anteckningar om prisuppgifter i Ingvar Nilssons arkiv visar att priset för en medaljstämp, över- och undersida, monterade och pressklara

¹⁸ Intervju med Stefan Carlsson, 26 mars 2018.

¹⁹ Köpekontrakt mellan Stibe och O.B. Öhquist, upprättat i augusti 1971; ur Ingvar Nilssons arkiv.

²⁰ Intervju med Leif Ekström, 29 september 2018.

²¹ Firmans registreringsbevis, utställt av Länsstyrelsen i Uppsala län, för "tillverkning av metallvaror", 1965-10-04

²² Stig Söderkvist hade lärt sig gravöryrket av Friedrich 'Fritz' Winter (född 1900), en tysk stålgravör som kom till Sverige 1922 och anställdes av Stigs farfar, företagets grundare Alfred Söderkvist. (Stam 2011, sid 149, samt intervju med Klas-Göran Söderqvist, telefon 4 oktober 2018).

²³ Intervju med Adolf Paliks dotter Margareta Palik Rylander, telefon 30 oktober 2018.

²⁴ Intervju med Stig Söderkvists dotter Helena Gunhamre, telefon 8 oktober 2018.

i stansar, låg i storleksordningen 400 till 500 kronor i slutet av 1960-talet. Omräknat till dagens penningvärde motsvarar det cirka 3 500 till 4 500 kronor, vilket ger en fingervisning om hur stor investering idrottsklubbar och andra organisationer stod inför ifall de valde att utforma medaljer med egen prägel istället för att köpa in standardplaketter.²⁵ Kostnaden för förlageskisser tillkom givetvis också. Ville de sedan bygga på utsmyckningen med emaljering, förgyllning, patinerings och sidenripsband blev det följaktligen ännu lite dyrare.

Från och med slutet av 1980-talet började Stibe även anlita en av gravörerna på Svenska Medalj i Eskilstuna.²⁶

Emaljering i Mjölby

Många kunder ville ha sina medaljer emaljerade. För att kunna erbjuda helhetslösningar till dem anlät Ingvar Nilsson, som själv saknade emaljeringsutrustning, till en början Rohlins i Täby, men deras leveranser höll inte alltid måttet. Bertil Andersson tipsade honom om en av hans gamla kollegor från Lagerströmstiden, Märta Sandström i Mjölby.²⁷ Hon hade börjat jobba på Lagerströms runt 1950 och haft flera olika arbetsuppgifter, men emaljering blev med tiden hennes särskilda kompetensområde. Märta Sandström hann bara jobba en kort tid tillsammans med Bertil Andersson innan han flyttade till Uppsala. I takt med att Lagerströms lönsamhet dalade och företaget gjorde sig av med personal under 1960-talet sadlade hon gradvis om till att ta fler och fler uppdrag för Stibes räkning. När fabriken i Mjölby lades ned helt i mitten av 1970-talet började hon jobba uppemot heltid åt Stibe.

– Jag ägde redan själv alla maskiner och redskap som behövdes för emaljering. Jag ordnade en lokal och Stibe betalade hyran, berättar Märta Sandström.²⁸

Stefan Carlsson minns att Ingvar Nilsson var mycket nöjd med kvaliteten och punktligheten i hennes arbete; ”Han brukade kalla henne

tillförlitligheten själv”.²⁹ Märta Sandström jobbade för Stibe ända till konkursen 1991.³⁰

Medaljbanden

Många kunder efterfrågade medaljer med fästen och band, avsedda att bäras på bröstet. Tygerna var av en kvalitet som kallades sidenrips med ett skimrande moarémönster som framställs genom vattringsteknik. De beställdes i stora rullar från en leverantör i Tyskland. För sömnadsjobbet anlät Ingvar Nilsson sin fru Elsie Nilsson och döttrarna Inga-Lill och Lilian som då var i tonåren.³¹

– Vi sydde fast säkerhetsnålar i bandets övre bård. I nederdelen fästes en metallregel eller en ring som trädde fast i medaljens ögla. Vid stora beställningar kunde det bli en hel del jobb. Jag minns särskilt en beställning på 700 medaljer till studentorkesterfestivalen Storken. Alla medaljer skulle ha band, det var drygt, vi satt uppe och sydde långa och sena kvällar, berättar Inga-Lill Ekberg.³²

Tuffa tider för småskalig hantverks-industri

Från och med 1960-talet och framåt kände Stibe, liksom många andra arbetsintensiva, hantverksmässiga och småskaliga tillverkningsföretag i Sverige, alltmer av konkurrensen från den storskaliga industrin och låglöneländerna i Sydostasien. Kundenpassade hantverksprodukter ersattes av massproducerade varor. Standardmedaljer och -plaketter hade redan tidigare varit ett billigare alternativ till beställningsmedaljer, men i takt med ’made in Taiwan’-vågen blev skillnaden ännu större.

Samtidigt stod branschen inför en annan kanske ännu större utmaning. Medaljen tappade i status. ”Gärna en medalj, men först en rejäl pension”. Så löd Socialdemokraternas slogan i den ATP-strid som rasade inför 1958 års nyval. Orden är ganska talande för den omvärderingsprocess medaljen befann sig i vid 1900-talets mitt. Exakt när medaljen börjar tappa i styrka som statussymbol

²⁵ Omräkningen är gjord med hjälp av SCB:s webbaserade tjänst *Prismräknaren som baserar sig på statistiken för SCB:s Konsumentprisindex (KPI), renderingen avläst 2018-10-11 med årsmedeltalet för 1968 som utgångspunkt.*

²⁶ Intervju med Håkan Carlsson, telefon 4 januari 2019.

²⁷ Intervju med Stefan Carlsson, Uppsala 26 mars 2018.

²⁸ Intervju med Märta Sandström, telefon 27 augusti 2018.

²⁹ Intervju med Stefan Carlsson, Uppsala 26 mars 2018.

³⁰ Hon fortsatte även därefter att göra emaljeringsuppdrag åt Olof Triller som köpte Stibes konkurslager och tog över firmanamnet/varumärket. Intervju med Märta Sandström, telefon 27 augusti 2018.

³¹ Intervju med Leif Ekström, 29 september 2018.

³² Intervju med Inga-Lill Ekberg, Öregrund 7 oktober 2018

och tillhörighetsmarkör är svårt att ringa in, och helt har den ju heller aldrig förlorat sin funktion som belönings- och förtjänstinstrument, men den gradvisa nedgången hänger säkert samman med framväxten av välfärdssamhället och en bred medelklass. Medaljen blev en symbol för det gamla klassamhället. Allt färre företag beställde minnesmedaljer till jubileer och förtjänstmedaljer att dela ut till sina anställda som tack för trogen tjänst.

Såväl stora som små medaljtillverkare skakades av strukturomvandlingarna. Lagerströms i Mjölby lades ned på 1970-talet och gick upp i Sporrang. Samma öde hade redan tidigare drabbat konkurrenterna Alois Ritter och Westins ateljé, som båda var baserade i Stockholm men hade sina kundbaser över hela Mälardalen. Sporrang minskade antalet anställda från 400 år 1970 till 250 år 1980 och strax under 100 år 1990, för att slutligen 1992 stänga ned fabriken i Norrtälje för gott och flytta produktionen till Ekenäs i Finland.³³ Myntverket omvandlades till statligt bolag 1986 men hade när det gällde medaljutgivningen redan långt dessförinnan verkat mer eller mindre affärsmässigt på en konkurrensutsatt marknad.³⁴

I takt med att den relativa kostnaden för arbetskraft i Sverige (och Västvärlden i allmänhet) ökade, krympte och försvann bolagen med egen tillverkning. Istället dök det inom medalj- och märkesbranschen upp en ny typ av företag som kombinerade återförsäljning med viss egen tillverkning, oftast med mer standardiserade motiv.³⁵

Investerings- och samlarmedaljer – en ny nisch

Samtidigt som efterfrågan på arbetsintensiva hantverkstjänster inom gravyr, prägling och emaljering minskade, uppstod en delvis ny marknadsnisch – investerings- och samlarmedaljer. Folkhemsårens rekordtillväxt och inkomstfördelningspolitik hade resulterat i en växande medelklass med pengar över till

att investera. En ny kategori av medaljköpare, bestående av personer som väl kan kallas både samlare och investerare, började intressera sig för nytillverkade medaljer i guld och andra ädelmetaller. Det faktum att handeln med obearbetat guld var starkt reglerad eldade på efterfrågan ytterligare, att placera sitt kapital i guldmedaljer var ett sätt att komma runt reglementet.³⁶

Investerings- och samlarmedaljerna marknadsfördes ofta som investeringar vilka skulle öka i värde med tiden. Marknadsföringsmetoderna var nya i branschen – en del skulle säga nytänkande, andra skrupelfria. För att ge sken av att erbjuda unika investeringsmöjligheter försågs medaljerna med äkthetscertifikat och notarius publicus-bevittnade intyg om att medaljverktygen förstörts. De såldes via postorder med investeringslockande löften om "begränsade upplagor" och att "nyttillverkning inte kommer att ske" för att skapa en känsla av att det var nu eller aldrig du kunde köpa den här produkten. Upplagorna kunde uppgå till flera tusen exemplar för silverutgåvorna och hundratals för guldutgåvorna. En viktig målgrupp var äldre personer som köpte i tron att barn och barnbarn skulle kunna få en god avkastning på arvet i framtiden.

Etablerade tillverkare som Sporrang, Lagerströms och Myntverket hakade på trenden med en rad samlarutgåvor, ofta hela serier. En rad nya aktörer såg också dagens ljus, Svenska Medaljgillet i Eskilstuna växte snabbt fram som en av de största inom detta område.³⁷ Så här i efterhand kan trenden sammanfattas som något av en fluga.³⁸

³³ Sveriges Handelskalender 1971, 1981 respektive 1991.

³⁴ Nyström 2012, sid 88f.

³⁵ Till exempel Svenska idrottspriser i Falköping (1945), Lundgrens basartjänst i Gräfsnäs (1947), Ljungbergs idrottspriser i Forshaga (1962), Formo Sportpriser i Malmö och Göteborg (1962), Föreningsstjänst i Vänersborg (tidigt 1960-tal), Nordisk Present i Östersund (1972), Hallmans i Midsommarkransen (senast 1979) och Hagens Sportspriser i Vällingby (1981).

³⁶ Enligt valutalagen (SFS nr 1939:350), som instiftades 1939 och 1959 kompletterades med valutaförordningen (SFS nr 1959:264), fick ingen utan tillstånd från Riksbanken "ur riket utföra eller till riket införa guldmynt, obearbetat guld eller med obearbetat guld jämförligt halvfabrikat av guld". Liknande lagar gällde även i många andra länder vid den här tiden.

³⁷ Svenska Medaljgillet grundades 1972 av civilekonomerna Göran Andersson (född 1940) och Jan Eivinson (född 1945), tidigare marknadschef respektive vd-assistent på Sporrang. (Intervju med Bengt Qvarnström, 3 januari 2019).

³⁸ Företag som Samlarhuset Svenskt Mynt och Skandinaviskt Myntkontor dök upp och försvann inom ett par-tre årtionden. Helt dog emellertid inte marknaden för investerings- och samlarmedaljer ut. Norska Samlerhuset (grundat 1994), som etablerades i Sverige 2003 genom Myntverket Moneta (numera Mynthuset i Malmö), är idag en av de ledande aktörerna.

Leif Ekström tar över och Stibe flyttar till Ekeby

År 1978, vid 47 års ålder, ville Nilsson gå vidare till nya utmaningar. Han sålde företaget för 300 000 kronor till sin medarbetare Leif Ekström (född 1950) och hans sambo Margareta Lindbergh.³⁹

– Den tionde april skrev vi på köpekontraktet. Vi fick till och med augusti på oss att flytta ut från Ingvars villa på Berthågavägen, där Ingvar skulle fortsätta med sitt andra företag – Nilssons Guld & Metall, berättar Ekström.

De hittar nya lokaler vid Uppsala-Ekebys nedlagda kakelfabrik på Ekebyvägen 10. Fabriken, vars lokaler några år tidigare övertagits av kommunen, hade blivit ett industrihotell med flera småskaliga tillverkningsföretag som hyresgäster. Stibe flyttar in i den gamla vaktstugan, en fristående byggnad vid grinden till det gamla bruket.

Leif var bara 28 år när han tog över, men hade redan jobbat i bolaget i elva år och hunnit bli kunnig i yrket. Margaretha var jämn gammal och hade tidigare arbetat som kretskortsmontör. Hennes jobb blev att sköta gravyrmaskinen.⁴⁰

År 1980 sysselsätter företaget fem personer på deltid och har, enligt ägaren Leif Ekström, en stadigt växande kundkrets som uppgår till ett par tusen.

– Det är små och billiga lokaler. Lunchutrymme finns i en arbetarbod som finns parkerad på baksidan. Inga stämpelur och god sammanhållning, säger han i en UNT-intervju.⁴¹

För att möta den försvårade konkurrenssituationen vidgade Leif Ekström Stibes sortiment. Han importerade till exempel lättmetallpokaler från England och köpte in fat och tallrikar med Uppsalamotiv från en underleverantör i Stockholm. Bolaget gav även ut investerings- och samlarmedaljer men omfattningen var mycket blygsam.

– Vi gav bland annat ut en jetong över Uppsala domkyrka, tjugofem exemplar i silver och ett i guld som köptes av Uppsala Domkyrka, säger Leif Ekström.

Idrottsmedaljer var under hela Stibes historia bolagets största marknad. För att behålla denna krets av stamkunder utökade Ekström uppsättningen av standardplaketter, som huvudsakligen var inriktade mot idrottsrörelsen, och gav ut en produktkatalog över dessa, den

första och enda i Stibes historia, tryckt i 3 000 exemplar.

År 1984 separerade Leif Ekström och Margareta Lindberg och han köpte hennes andel av företaget.⁴² Efter en ombyggnad öppnade företaget vårvintern 1985, i direkt anslutning till verkstadslokalen, en butikslokal för utställning och försäljning av pris- och presentartiklar över disk.⁴³ Ekström satsade på en annonskampanj i lokalpressen (UNT) och hoppades att den skulle locka nya kunder.

Stefan Carlsson tar över

Framåt sensommaren/hösten 1985 blev det alltmer klart att lönsamheten i Stibe var för vag. I oktober köpte den tidigare Stibe-medarbetaren Stefan Carlsson det konkurshotade företaget och ombildade det från ett kommanditibolag till ett aktiebolag.⁴⁴ Han hade slutat sin anställning i Stibe strax efter att Ekström tagit över för att prova på andra sysslor inom metallarbetaryrket och vidareutbilda sig till guldsmid.

När Stefan Carlsson nu sju år senare kom tillbaka till Stibe som ägare, kämpade företaget precis som så många andra i branschen med ekonomiska utmaningar. Han breddade verksamheten mot tillverkning av andra produkter. Till exempel lyckades han ro i hamn ett lukrativt kontrakt med Televerket om att tillverka numrerade brickor som användes för märkning av telefonstolpar. Men det var som sagt tuffa tider för små arbetskraftsintensiva hantverksbolag och han beslöt sig för att prova sin lycka i en helt annan bransch.⁴⁵

I juni 1989 överlät Stefan Carlsson bolaget för 100 000 kronor till sin bror Håkan Carlsson (född 1963) som tidigare arbetat som processoperatör på Pharmacia, och dennes vän Morgan Lyhné (född 1961) som tidigare arbetat som typograf. De fortsatte driva verksamheten i lokalerna på Ekebyvägen 10.⁴⁶

³⁹ Intervju med Leif Ekström, 29 september 2018.

⁴⁰ Intervju med Leif Ekström, 29 september 2018.

⁴¹ UNT 1980-03-19, sid 9.

⁴² Intervju med Leif Ekström, 29 september 2018.

⁴³ UNT 1985-03-15.

⁴⁴ Intervju med Stefan Carlsson, Uppsala 26 mars 2018.

⁴⁵ Intervju med Stefan Carlsson, Uppsala 26 mars 2018.

⁴⁶ Intervju med Stefan Carlsson, Uppsala 26 mars 2018.

Bild 8. "Jag hoppas få köpa lokalerna och stanna kvar", säger Leif Ekström i en intervju i UNT, 31 mars 1983, apropå beskedet att Uppsala-Ekebys gamla industrilokaler eventuellt ska rivas.

Konkursen och efterspelet

Det dröjde inte länge förrän bolaget hamnade på obestånd. Morgan Lyhné och Håkan Carlsson lämnade i oktober 1990 in en konkursansökan till Uppsala tingsrätt. Konkurslagret med alla maskiner, verktyg och inventarier köptes av Olov Triller (1946-2011) i Tobo för 85 000 kronor.⁴⁷ Han hade en bakgrund som verktygsmakare på Markströms i Uppsala, men körde sedan början av 1980-talet egen firma, HB Triller, som tillverkade plaketter och märken. Olov Triller tog även över Stibes namnstämpel för ädelmetallarbeten (SIE), men avregistrerade den strax därefter.⁴⁸ Efter Olov Trillers död 2011 köpte Svenska Medalj hans bolags lösegendom, inklusive det som fanns kvar av Stibes inventarier.⁴⁹

– Jag var med när vi åkte upp till Tobo för att hämta hem det som vi förvärvat från Trillers dödsbo. Där fanns några stampar från Stibe,

men jag vet inte hur många. De ligger idag i vårt verkstadslager, berättar Bengt Qvarnström, som varit produktionschef på Svenska Medalj sedan 1984.

Samma år (2011) gjorde Svenska Medalj ett betydligt större förvärv. Bolaget tog över Myntverkets maskinpark och med den en mängd gamla präglingsverktyg.⁵⁰ Spåren efter Stibe slutar alltså där, i Svenska Medaljs verkstad i Vallby industriområde i den gamla anrika smedstaden Eskilstuna. På året 60 år efter att metallarna Stig och Bertil svettades tillsammans på ett nygjutet golv i en källare i Fåhlagen. Där ligger nu Stibes gamla stampar och verktyg, sida vid sida med Myntverkets, och kan väl på sätt och vis därmed anses vara sammanflätade med en drygt tusenårig tradition av svensk mynt- och medaljpräglning.

English summary

The Uppsala based company Stibe was a manufacturer of medals, pins and metal badges from 1951 to 1991, a time of great structural changes for labour-intensive craft industries. The increasing competition from the mass production industry in South East Asia and the decline of the medal's status as an instrument of reward, pushed many medal manufacturers, both big and small, including Stibe, to constantly adapt their business models and manufacturing methods. In 1951, there were at least 20 companies engaged in medal production in Sweden. In 1991, when Stibe was put out of business, there were only a handful left. Even the biggest manufacturers like Myntverket, Sporrang and Lagerströms with several hundred workers had to shut down their plants in Sweden. This article tells the story of these structural changes, seen through the perspective of a small company that never had more than a handful of employees. It also gives an account of a partly forgotten craftsmanship and the hardships of small-scale entrepreneurship. This is a short story of industrial and cultural history seen from a local perspective.

⁴⁷ Ur Uppsala tingsrätts arkiv; konkursförvaltarens konkursräkning, 16 september 1991, sektion 3 "Avveckling m.m.", sid 4, upprättad av Per Johan Arvidsson vid Uppsala Advokatbyrå.

⁴⁸ Swedacs register över namnstämpel för ädelmetallarbeten.

⁴⁹ Intervju med Bengt Qvarnström, 3 januari 2019.

⁵⁰ Nyström 2012, sid 88f.

Bild 9-11. Carl Milles Sten Sture-monument i Uppsala var ett motiv som ofta återkom på Stibes medaljer. Här ser vi exempel från tre olika beställare – Upplands bandyförbund, Uppsala försvarsområde och Idrottsklubben Fyris (för Sten Sture-loppet). De två förstnämnda går tillbaka på en förlaga från Bertil Anderssons tid. Den sistnämnda (11) bär Adolf Paliks signatur. Mått: 70 x 50 mm

Bild 12. Medaljen till Almunge jaktvårds- och jaktskytteklubb visar klockstapeln vid Almunge kyrka. Högst upp en vindflöjel med året 1793 då den fick sin nuvarande form efter Olof Tempelmans ritningar. Nederst på åtsidan, kl 6, återfinns tre punkter, varav den mellersta är lite fetare än de på ytterkanterna. Punkttrion, som markerar början och slutet på omskriften, förekommer på många av Stibes medaljer under Ingvar Nilssons tid. Diameter: 31 mm, osignerad.

Bild 13. Gimo skytteförening. Detta exemplar har året 1967 instansat på framsidan. Motivet, en smed som med bar överkropp svettas i ässjans låga, anspelar på Gimos historia som bruksort. Förlagan till denna medalj torde helt klart vara Sven Kulles medalj till Vinterspelen i Gimo (cirka 1920).⁵¹ Diameter: 31 mm, osignerad.

Bild 14. Medaljen till Bågskytteklubben Sturarna har lånat sitt motiv från Gamla Uppsala med kungshögarna i förgrunden och kyrkan i bakgrunden. Diameter: 50 mm, osignerad.

Bild 15. Riksföreningen mot barnförlamning och Aftontidningen (AT) genomförde hösten 1953, med hjälp av Svenska Lottakåren, riksinsamlingen Poliokronan. Nål-märket Poliokronan såldes för en krona styck. Kampanjen, som leddes av Aftontidningens marknadschef Bert Onne, blev en succé. Redan under de första fem dagarna såldes 100 000 poliokronor. Bland köparna fanns kung Gustaf VI Adolf, statsminister Tage Erlander och Storbritanniens premiärminister Winston Churchill. Totalt lyckades kampanjen samla in 1,8 miljoner kronor till förmån för Sveriges 20 000 poliodrabbade.⁵² För att klara efterfråganstrycket fick riksinsamlingens kansli lägga ut tillverkningen på flera underleverantörer. Det nystartade Stibe var ett av företagen som kontrakterades. Arbetsbelastningen var stor eftersom varje nål skulle lödas för hand. Bertil Anderssons barnbarn Ola Hedberg, som vid tillfället var sju år, minns hur hans far Wolger Hedberg (Bertil Anderssons svärson), som var flygtekniker vid F16, fick rycka in, tillsammans med tre-fyra kollegor, för att hjälpa till på kvällar och helger med det tidskrävande lödningsarbetet. Diameter: 21 mm, osignerad.

Bild 16. Svenska Arméns Reservofficersförbunds hederstecken instiftades år 1934. Omskriften – KONUNG OCH FÄDERNESLAND – är lånat från Svärdsmedaljen

(instiftad 1850). När förbundet 1945 gick samman med motsvarande förbund för flygvapnets reservofficerare togs hederstecknet över av det nybildade Svenska Arméns och Flygvapnets Reservofficersförbund. Samma medalj delas ut än idag, efter 2001 som hederstecken för Förbundet Sveriges Reservofficerare.⁵³ Stibe kontrakterades för att tillverka det under Stefan Carlssons tid, det vill säga under andra halvan av 1980-talet. Halvofficiella medaljer av det här slaget hör till ovanligheterna i Stibes medaljproduktion. Mått: 56 x 29 mm, osignerad.

Bild 17. Upplands simförbund. Den här plaketten togs fram redan under Bertil Anderssons tid, men stamparna återanvändes för påfyllnadsbeställningar under lång tid därefter. Leif Ekström minns att den kunde vara besvärlig: *För att prägla runda medaljer räckte det i regel med ett eller på sin höjd två tryck med pressen. Men för plaketter hände det att man behövde pressa upp till tre-fyra gånger innan alla detaljer i motivet var helt synliga. Mellan varje gång var man tvungen att hetta upp ämnet till tusen grader med en gasolvärmare*, berättar Leif Ekström. Mått: 49 x 67 mm, osignerad.

Bild 18. Minnesmedalj över Eric Ericson, dirigent för sångsällskapet Orphei Drängar (OD) i Uppsala 1951-1991.⁵⁴ Medaljen är lekfullt komponerad med formerna av bokstäverna O och D som ram. Gravör: Olle Hellström. Mått: 72 x 70 mm, signatur OH.

⁵¹ Ulla S. Linder Welins förteckning över Sven Svenssons samling, Stockholm 1936, nr 10838.

⁵² SvD 1953-10-19, sid 4, respektive 1953-11-07, sid 12.

⁵³ Förbundet Sveriges Reservofficerare (Sverof) bildades 1 januari 2001 genom att Svenska Arméns och Flygvapnets Reservofficersförbund gick samman med Kustartilleriets reservofficersförbund. (Braunstein 2006, sid 79, objekt f).

⁵⁴ Eva Wiséhn; Musik på medaljer, mynt och jetonger i Nils-Uno Fornanders samling, sid 34, nr 28.

9

11

10

13

14

12

15

16

17

18

Käll- och litteraturförteckning

Opublicerade källor

Uppsala tingsrätts arkiv. Konkursansökan, beslut om konkurs, förvaltningsberättelse och inventarieförteckning för Stibe, upprättade i mars 1991.

Ingvar Nilssons arkiv; sedan hans död 2016 i äldsta dottern Inga-Lill Ekbergs förvar.

Publicerade källor

Braunstein, Christian; Utmärkelsetecken på militära uniformer; Statens Försvarshistoriska Museer, skrift nr 12; Stockholm 2006.

Dagens Nyheter (DN) 1973-04-10, sid 35; Ernst Lagerströms dödsruna

Dagens Nyheter (DN) 1985-03-22, sid 41; Bertil Anderssons dödsruna

Dalarnas Tidningar 2005-03-29; Jan Eivinson gillar att jobba lokalt; läst 2018-10-22 på dt.se.

Nyström, Richard; Myntverkets sista medalj utdelad : Tusen år av verksamhet går i graven; ur Svensk Numismatisk Tidskrift nr 4, 2012, sid 88f.

Stam, Anders; Pollettillverkaren Alfr. Söderkvists Skylt- & Stämpelfabrik i Horndal; ur Svensk Numismatisk Tidskrift nr 7, 2011, sid 149ff.

Norrtele Tidning 1962-03-20; Sporrongs bygger norrtäljefabrik : Avtal klart om stor industritomt (intervju med Mats Hede, direktör för Sporrong)

Simonsson, Ivar m.fl.; Från mästare Henrik Gördelmakare till Metallfabriksaktiebolaget C.C. Sporrong & Co 1661-1891 : Ett bidrag till det stockholmska metallarbetets historia; Stockholm 1942.

Svenska Dagbladet (SvD) 1953-10-19; sid 4; Kungabidrag till Poliokronan.

Svenska Dagbladet (SvD) 1953-11-07; sid 12; Poliokronesuccé.

Uppsala Nya Tidning (UNT) 1951-12-14; Återvändande Upsalabo startar ny industri (intervju med Bertil Andersson)

UNT 1953-01-07; Notis från Magistraten om anmälningar till Handelsregistret

UNT 1980-03-19; Domkyrkan blir guldjetong: Firar 30 år i liten bransch (intervju med Leif Ekström)

Intervjukällor

Håkan Carlsson, född 1963, delägare 1989-1991. Telefonintervju 4 januari 2019.

Stefan Carlsson, född 1956, anställd i Stibe 1971-1979, ägare 1985-1989, jobbar idag som guldsmed med egen butik i Uppsala. Intervju 26 mars 2018.

Inga-Lill Ekberg, född 1961, dotter till Ingvar Nilsson. Hon extraknäckte i bolaget på helger och ferier under skoltiden i slutet av 1970-talet. Intervju 7 oktober 2018.

Leif Ekström, född 1950, anställd i Stibe 1967-1978, ägare 1978-1985, guldsmed med egen butik i Uppsala 1985-2015, idag pensionär. Intervju 29 september 2018.

Helena Gunhamre, född 1954, dotter till medaljgravören Stig Söderkvist och medarbetare i hans företag, AB Alfred Söderkvist 1972-1990. Telefonintervju 18 oktober 2018.

Ola och Mats Hedberg, födda 1946 respektive 1948, dottersöner till Stibegrundaren Bertil Andersson. Ola Hedberg extraknäckte i bolaget på helger och ferier under skoltiden i början av 1960-talet. Intervju 27 april 2018.

Bengt Qvarnström, produktionschef på Svenska Medalj (tidigare Svenska Medaljgillet) sedan 1984. Telefonintervju 3 januari 2019.

Elsie Nilsson, född 1931, gift med Ingvar Nilsson under hans tid som Stibes ägare. Verksam i bolaget, bland annat med att sy band till medaljer. Intervju 7 oktober 2018.

Margareta Palik Rylander, född 1950, dotter till gravören Adolf Palik. Telefonintervju 30 oktober 2018.

Märta Sandström, född 1926, anställd i Stibe från slutet av 1960-talet med ansvar för emaljeringsarbeten på filialen i Mjölby. Telefonintervju 27 augusti 2018.

Klas-Göran Söderqvist, född 1947, kusin till gravören Stig Söderkvist, arbetade tillsammans med honom i familjeföretaget Alfred Söderkvists i Horndal i mer än 30 år. Telefonintervju 4 oktober 2018.